

Investigating the Efficiency of Mullā Ṣadrā's Theory of Substantial Motion in Explaining the Transformation of Specific Forms

Saeed Elahi Nasab¹ | Mohammad Javad Zakavi²

1. Corresponding Author, MA, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, Qom University, Qom, Iran. Email: saeed1372ch@gmail.com
 2. MA, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, Qom University, Qom, Iran. Email: mj.zakvi@gmail.com

Abstract

The phenomenon of the transformation of forms (*istiḥālat al-ṣuwar*), or more precisely, the substitution of one specific form (*ṣūrah*) with another in the material world, is an issue that demands philosophical inquiry. Drawing on his philosophical foundations, Mullā Ṣadrā presents a novel analysis of this phenomenon through his theory of substantial motion (*al-ḥarakat al-jawhariyya*), which allows for change within the physical substance (*jawhar*), while also offering a serious critique of the classical theory of generation and corruption (*al-kawn wa al-fasād*). This research seeks to address the central question: Does analysis of the transformation of forms—given his critique of and shortcomings regarding the theory of generation and corruption (*al-kawn wa al-fasād*) and in light of his doctrine of substantial motion—provide an effective philosophical explanation? To answer this question, the paper employs library-based research and content analysis methods, focusing on primary and secondary sources relevant to the topic. First, the classical theory of generation and corruption is reviewed, with particular attention to the views of Ibn Sīnā and the criticisms put forward by Mullā Ṣadrā. Then, Ṣadrā's theory of substantial motion and its implications for the analysis of the transformation of forms are discussed. In conclusion, the findings indicate that while Mullā Ṣadrā's account of the transformation of forms offers a fundamentally distinct approach compared to the traditional view of generation and corruption, it ultimately faces similar conceptual challenges to those he identified in the classical position.

Keywords: transformation of forms (*istiḥālat al-ṣuwar*), generation and corruption (*al-kawn wa al-fasād*), Mullā Ṣadrā, substantial motion (*al-ḥarakat al-jawhariyya*).

Introduction

Change and evolution in the world have preoccupied philosophers since ancient times. Various thinkers have offered different analyses regarding the existence, the nature, and the mechanisms by which transformations occur in the components of the universe. Islamic philosophers, meanwhile, have introduced innovative theories to explain the transformation of beings. The Peripatetic (*mashsha'i*) philosophers, following Aristotle, divided changes and evolutions in the world into two categories: gradual changes and discontinuous transformations. Gradual changes are another interpretation of “motion,” just as the Peripatetics addressed instantaneous transformations through their theory of “generation and corruption.” This classification of changes in the cosmos into abrupt and gradual types provided later philosophers with a foundation for analyzing and explaining transformations in existence. This division—between gradual and discontinuous transformation—formed the basis for subsequent philosophical inquiry into the phenomena of change. In pre-Mulla Sadra thought, change was considered within the context of the ten Aristotelian categories. The occurrence of gradual change or motion in the accidental categories was universally accepted among Muslim scholars. However, there has been significant debate regarding the possibility and nature of transformation within the category of substance. The instant at which one specific form yields to another is a critical and challenging moment. The *mashsha'i* philosophers explained the transformation of specific forms using “generation and corruption,” while Mullā Ṣadrā introduced his own analysis by

critiquing this theory and developing the theory of “substantial motion” This article aims to assess the effectiveness of Mullā Ṣadrā’s analysis of the transformation of forms through his critique of “generation and corruption” and his use of “substantial motion.” The central question of this research is: Is Mulla Sadra’s analysis of the phenomenon of transformation of forms, considering his criticisms of the theory of generation and corruption, and on the basis of substantial motion, an effective explanation? To address this primary question, the following sub-questions are considered: What is the theory of generation and corruption and how does it explain the transformation of specific forms? What criticisms did Mullā Ṣadrā raise against this theory? What is the theory of substantial motion, and how does it analyze the transformation of specific forms? These questions shape the structure and main sections of this article. Discovering the ontological nature of what occurs at the moment one substance and essence transforms into another is a matter deserving deep philosophical reflection and depends on the clarity of the underlying principles. This study, therefore, critically examines the effectiveness of substantial motion theory in explaining the phenomenon of form transformation.

Research Findings

According to the theory of generation and corruption in mashsha’i philosophy, matter first loses its initial form—meaning that the first form is corrupted and destroyed—after which a new form arises. Mullā Ṣadrā rejected this analysis of the mashsha’is regarding the transformation of forms, finding it beset with numerous problems. By introducing the theory of substantial motion, he proposed that the transformation of forms is a gradual, interconnected process. Nonetheless, Mulla Sadra’s theory of substantial motion fails to fully resolve the issue of the transformation of forms. If we closely examine the phenomenon of the replacement of forms, we observe that while substantial motion occurs continuously within matter before the change, the very moment of transformation presents a problem: there is an instant in which the actuality of the previous form is entirely absent, and the individual of that form has vanished; conversely, at the very next instant, the subsequent form appears and comes into being.

Conclusion

This article has demonstrated that, even according to the theory of substantial motion the phenomenon of the transformation of forms cannot be considered a gradual process, but must instead be seen as a discontinuous event. Thus, the disappearance of the former form and the emergence of a new form can only be understood as occurring in an instantaneous and non-gradual manner. As a result, the same philosophical problems that Mullā Ṣadrā identified in the classical theory of generation and corruption inevitably arise in his own framework at the moment of transformation. Therefore, the theory of substantial motion, much like the theory of generation and corruption, remains problematic and insufficient for explaining the phenomenon of the transformation of forms.

Cite this article: Elahi Nasab, S., & Zakavi, M. J. (2025). Investigating the Efficiency of Mullā Ṣadrā’s Theory of Substantial Motion in Explaining the Transformation of Specific Forms. *Philosophy and Kalam*, 58 (1), 183-205. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.
 Authors retain the copyright and full publishing rights.
 DOI: <https://doi.org/10.22059/jtp.2025.385731.523559>

Article Type: Research Paper
Received: 23-Nov-2024
Received in revised form: 5-Feb-2025
Accepted: 19-Mar-2025
Published online: 19-Aug-2025

بررسی کارآمدی نظریه حرکت جوهری صدرالمتألهین در تحلیل پدیده تبدل صور

سعید الهی نسب^۱ | محمد جواد زکوی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانش آموخته کارشناسی ارشد، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: saeed1372ch@gmail.com
۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: mj.zakvi@gmail.com

چکیده

پدیده تبدل صور یا بطور دقیق تر جایگزینی یک صورت نوعیه با صورت نوعیه دیگر در جهان مادی، رخدادی است که تحلیلی فلسفی می‌طلبد. صدرالمتألهین بر پایه مبانی فلسفی خود ضمن ایراد انتقادات جدی به «کون و فساد» با ارائه نظریه «حرکت جوهری» و راه دادن حرکت در جواهر جسمانی، تحلیل فلسفی نوینی از این پدیده به دست می‌دهد. هدف از این پژوهش پاسخ به این پرسش اصلی است: «آیا تحلیل ملاصدرا از پدیده تبدل صور با توجه به اشکالات او بر نظریه کون و فساد و بر پایه حرکت جوهری، تحلیلی کارآمد است؟» بر این اساس، در این مقاله با روش کتابخانه‌ای و تحلیل محتوا و با جست‌وجوی داده‌های مرتبط با هدف و سؤال اصلی تحقیق، ابتدا «نظریه کون و فساد» با توجه بیشتر به آثار ابن سینا تقریر و اشکالات ملاصدرا بر آن تبیین شده است، سپس نظریه «حرکت جوهری» و تحلیل آن از پدیده تبدل صور بیان شده است. بررسی‌های این مقاله در مقام جمع‌بندی و نتیجه‌گیری نشان می‌دهد، تحلیلی که ملاصدرا از چگونگی تبدل صور ارائه می‌دهد؛ گرچه تفاوت‌های اساسی با تحلیل مبتنی بر نظریه کون و فساد دارد اما در نهایت همان اشکالاتی که ملاصدرا بر نظریه کون و فساد وارد می‌داندست به خود او نیز وارد خواهد بود.

کلیدواژه‌ها: تبدل صور، کون و فساد، ملاصدرا، حرکت جوهری.

استناد: الهی نسب، سعید، و زکوی، محمد جواد (۱۴۰۴). بررسی کارآمدی نظریه حرکت جوهری صدرالمتألهین در تحلیل پدیده تبدل صور. فلسفه و کلام اسلامی، ۵۸ (۱)، ۱۸۳-۲۰۵.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۳

بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۱۷

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۹

انتشار: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jitp.2025.385731.523559>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

تغییر و تحول در جهان، مسئله‌ای است که اذهان فیلسوفان را از دوران باستان، به خود مشغول داشته‌است. فیلسوفان، درباره هستی و چیستی و چگونگی وقوع تحول در اجزای جهان هستی، تحلیل‌های گوناگونی ابراز داشته‌اند. حکما و اندیشمندان اسلامی نیز در تبیین و توضیح دگرگونی‌های موجودات، نظریات بدیعی ارائه کرده‌اند. حکیمان مشائی به عنوان تابعان ارسطو، تغییر و تحولات عالم را به دو دسته تحولات و تغییرات تدریجی و دفعی منقسم کرده‌اند. تغییرات تدریجی، تعبیری دیگر از «حرکت» است چنانکه مشائیان درباره تحولات دفعی، نظریه «کون و فساد» را مطرح کردند. این تقسیم‌بندی تحولات عالم هستی، به دفعی و تدریجی، مبنایی برای حکمای بعدی برای تحلیل و تبیین دگرگونی‌های هستی شد. در اندیشه مشهور پیشاصدرایی، این تحولات در بستر مقولات دهگانه رخ می‌دهد. وقوع تغییر تدریجی یا حرکت در مقولات عرضی مورد پذیرش همه حکمای مسلمان است اما درباره امکان و چگونگی تحول در مقوله جوهر، اختلاف نظر جدی میان حکماء اسلامی مشاهده می‌شود. لحظه‌ای که یک صورت نوعیه جای خود را به صورت دیگر می‌دهد، لحظه‌ای حساس است که دقت در آن، پرسش‌هایی را پیش پای انسان قرار می‌دهد. مشائیان تبدیل صورت نوعیه را با «کون و فساد» توضیح می‌دهند و ملاصدرا با نقد نظریه مزبور و ابداع نظریه «حرکت جوهری» تحلیلی از این پدیده به دست داده‌است.

با این توضیح، هدف این مقاله، سنجش و بررسی کارآمدی تحلیلی است که صدرالمتألهین با انتقاد از «کون و فساد» و با استفاده از «حرکت جوهری» درباره پدیده تبدیل صورت ارائه می‌کند. بنابراین، پرسش اصلی این پژوهش از این قرار است: «آیا تحلیل ملاصدرا از پدیده تبدیل صورت با توجه به اشکالات او بر نظریه کون و فساد و بر پایه حرکت جوهری، تحلیلی کارآمد است؟» کارآمد در این نوشتار به این معناست که موفقیت صدرالمتألهین در ارائه یک تحلیل فلسفی از پدیده تبدیل صورت به چه میزان است؟ بنابراین در راستای پاسخ به این پرسش اصلی، لازم است به پرسش‌های فرعی ذیل پاسخ داده شود:

-نظریه کون و فساد چیست و تبدیل صورت نوعیه را چگونه تبیین می‌کند؟

-صدرالمتألهین بر این نظریه چه نقدی وارد کرده‌است؟

-نظریه حرکت جوهری چیست و تبدیل صورت نوعیه را چگونه تحلیل می‌کند؟

این پرسش‌ها اجزاء و سرفصل‌های این مقاله را تشکیل می‌دهند. تذکر اینکه ارائه گزارشی از نظریه کون و فساد و نقد ملاصدرا بر آن برای سنجش و ارزیابی پاسخ صدرالمتألهین به پرسش اصلی پژوهش ضروری است.

کشف این حقیقت که در لحظه تبدیل یک جوهر و ذات و به ذات دیگر به لحاظ هستی‌شناختی چه پدیده‌ای رخ می‌دهد مسئله‌ای است که درخور تاملی ژرف و در گرو دقت در مبانی فوق می‌باشد.

پژوهش حاضر درنگی درباره کارآمدی تحلیل برآمده از نظریه حرکت جوهری درباره پدیده تبدل صورت‌هاست.

این پژوهش از نوع مطالعه بنیادین می‌باشد که به روش کتابخانه‌ای و تحلیل محتوا و با جست‌وجوی داده‌های مرتبط با هدف و سؤال اصلی تحقیق در برخی از آثار ابن‌سینا و ملاصدرا تهیه شده‌است.

۱. پیشینه پژوهش

با مراجعه به پایگاه‌های استنادی و دیگر منابع می‌توان آثاری را که به نوعی مرتبط با موضوع مقاله حاضر باشد را یافت. اما با توجه به بررسی‌های انجام شده هیچ یک از این موارد به طور مستقل به موضوع این پژوهش نپرداخته یا به صورت کوتاه و مبهم اشاره‌ای به آن شده‌است و مسئله آن طور که شایسته‌است مورد تحلیل واقع نشده‌است. نگارندگان مقاله «نقد اثبات حرکت جوهری از راه تبعیت، تشان و علیت» (اسدی، ۱۴۰۳: ۷۸-۵۳) براهین اثبات حرکت جوهری و تقریرهای آن را در آثار ملاصدرا و سبزواری و علامه طباطبائی و دیگر شارحان مورد مطالعه قرار داده‌اند و کوشیده‌اند ادله اثبات حرکت جوهری از راه حرکت در اعراض را به چالش بکشند. روشن است که نگارندگان در این مقاله صحت براهین حرکت جوهری را بصورت پیش‌فرض پذیرفته و در پی ایراد اشکال به براهین اثبات اصل حرکت جوهری نیستند. نویسندگان «تأملی در نقض و ابرام‌های برجستگان مکتب تهران در مورد بقاء موضوع در حرکت جوهری» (ارشاد ریاحی و خسروی فارسانی، ۱۳۹۳: ۹۳-۱۰۵) بر اشکال معروف بقاء موضوع در حرکت جوهری تمرکز کرده و سعی دارند پیرامون اشکال مزبور در اندیشه آقا علی مدرس و میرزا ابوالحسن جلوه واکاوی کنند. تفاوت کار این مقاله با پژوهش حاضر نیز معلوم است؛ زیرا در مقاله حاضر، مسئله بقاء موضوع نیز به عنوان یک پیش‌فرض پذیرفته شده و نگارندگان چنان‌که خواهد آمد بقاء موضوع واحد را در جریان حرکت جوهری و بالخصوص در حین تبدل صور پذیرفته‌اند و به دنبال شناخت و ارزیابی تحلیل پدیده تبدل صور براساس حکمت متعالیه می‌باشند. در مقاله «نقدی بر نظریه حرکت جوهری ملاصدرا و تأثیر آن در فهم او از آیات» (ارشاد ریاحی، ۱۳۹۱: ۲۰-۱)، نیز ادله اثبات حرکت جوهری ابتدا تقریر و سپس نقد شده و سپس نویسنده به بررسی و سنجش عملکرد ملاصدرا در تفسیر آیاتی از قرآن کریم بر اساس حرکت جوهری پرداخته‌است. معلوم است که مقاله مزبور نیز موضوع و هدفی مغایر با موضوع و مسئله این پژوهش دارد. در مقاله «بررسی انتقادی نظریه حرکت جوهری» (اژدر، ۱۳۹۱: ۲۲-۷) نیز استدلال‌های ملاصدرا در اثبات حرکت جوهری نقد شده، مسئله بقاء موضوع و رأی ملاصدرا در خصوص آن بیان شده‌است. در صفحه‌ای از این مقاله، با تطبیق حرکت جوهری در نفس انسان و حرکت آن از وضعیت مادی به سوی حال تجرّدی، صرفاً اشاره‌ای به این نکته می‌شود که این تحوّل، مستلزم مرزبندی میان دو مرحله از حرکت واحد است و حال آن که این مسئله، با وحدت حرکت آن ناسازگار

است (همان: ۱۴). این بیان که تنها یک پاراگراف از متن مقاله را تشکیل داده است، درواقع تنها اشاره‌ای مختصر به یکی از لوازم مباحث مطرح در پژوهش حاضر کرده و به سرعت از آن می‌گذرد. در مقاله «تاملی بر نظریه حرکت جوهری» (فرقانی، ۱۳۸۵: ۸۱-۱۰۴) در این مقاله نویسنده به براهین موجود بر نظریه حرکت جوهری پرداخته است و نیز سه برهان از سوی ابن سینا و تابعان وی بر نفی حرکت جوهری مطرح شده است. و نویسنده مقاله به این براهین جواب داده است. اما به پدیده تبدیل صور در حرکت جوهری که موضوع مقاله حاضر است اشاره‌ای نشده است. در مقاله‌ای با عنوان «حرکت جوهری و تجدد امثال» (فنائی اشکوری، ۱۳۸۵: ۲۵-۱) نویسنده پس از مطرح کردن مقدماتی برای حرکت جوهری به براهین مطرح شده در اثبات این نظریه پرداخته است و سپس به بررسی نظریه تجدد امثال عرفا و نسبت آن با حرکت جوهری می‌پردازد. واضح است که موضوع این مقاله نیز موضوع بحث نوشتار حاضر نیست.

در مقاله «حکیم سبزواری و نقد برهان صدرالمتألهین بر حرکت جوهری» (شیدان شید و توکلی، ۱۳۹۸: ۱۳۴-۱۰۹) نویسندگان به اثبات حرکت جوهری از طریق برهان تلازم میان صورت نوعیه (طبیعت) پرداخته‌اند و اشکالات پنجگانه حاجی سبزواری به این برهان مطرح شده است. همان‌طور که روشن است این مقاله نیز موضوع تبدیل صور در حرکت جوهری محل نظر نویسندگان نبوده است. در مقاله «بررسی آراء میرزا ابوالحسن جلوه در نقد حرکت جوهری ملاصدرا» (محمدی و دهباشی، ۱۳۹۳: ۲۶-۱) در این مقاله نویسندگان به بررسی انتقادات وارده بر حرکت جوهری ملاصدرا از دیدگاه میرزا ابوالحسن جلوه پرداخته‌اند. در نقد دوم مطرح شده از مرحوم جلوه بر حرکت جوهری در مقاله فوق‌الذکر احتمالاً به بحث تبدیل صور که موضوع مقاله حاضر نیز هست اشاره شده است. البته عبارات مرحوم جلوه دچار ابهاماتی است و در نسبت با موضوع مسئله پژوهش حاضر وضوح لازم را ندارد و ضمن اینکه مقاله مذکور صرفاً در یک مطلب کوتاه به این نقد مرحوم جلوه پرداخته است حال آنکه موضوع پژوهش حاضر خصوصاً در مورد نقد تحلیل فلسفی از تبدیل صور در دیدگاه ملاصدرا است؛ اما مقاله‌ای با عنوان «دفاع صدرالمتألهین از دو چالش تناقض‌باورانه در حرکت جوهری» (هاشمی‌فر و عظیمی، ۱۴۰۲: ۱۲۸-۱۱۳) تا اندازه‌ای به موضوع این پژوهش نزدیک شده و به مشکل مطرح شده در این مقاله به نوعی التفات یافته است اما در مقاله مذکور دغدغه اصلی نویسندگان پاسخ به شبهات تناقض‌باوران است؛ به همین جهت در تحلیل و تنقیح مسئله مورد بحث موفق نبوده و از نگاه راقم این سطور دارای اشکالاتی است که در ادامه بررسی خواهد شد. راهبرد این تحقیق آن است که در گام اول، تقریری از نظریه کون و فساد و اشکالات ملاصدرا بر آن ارائه کند؛ در گام دوم با مراجعه به آثار صدرالمتألهین به توضیح و تشریح نظریه «حرکت جوهری» بپردازد و پاسخ آن را به مسئله چگونگی پدیده تبدیل صور ارزیابی کند و به این ترتیب با ارزیابی و سنجش این پاسخ، جوابی به پرسش اصلی تحقیق ارائه دهد.

۲. نظریه کون و فساد

مشائیان به تبع ارسطو و با استفاده از مفاهیم قوه و فعل، به تحلیل و بررسی حرکت و تعریف آن پرداخته‌اند. (ارسطو، ۱۳۸۹: ۸۵؛ همو، ۱۳۷۸: ۹۹؛ ابن سینا، ۱۳۷۹: ۲۰۳؛ همو، ۱۴۰۰: ۳۵) در نگاه ایشان خروج از قوه به فعلیت، دو قسم است: خروج دفعی و خروج غیر دفعی یا تدریجی؛ خروج تدریجی از قوه به فعل همان حرکت است و خروج دفعی، در صورتی که خروج جوهر از قوه به فعل باشد، در حکمت مشاء که حرکت در جوهر را ممتنع می‌دانند، «کون و فساد» نامیده می‌شود. (ابن سینا، ۱۳۸۳: ۳۵)

در هستی‌شناسی حکمت مشاء، عالم به دو بخش عمده تقسیم می‌شود؛ افلاک و تحت القمر. (ابن سینا، ۱۳۶۳: ۸۵) شیخ الرئیس در آثار خود این نکته را خاطر نشان می‌کند که مادون فلک قمر عرصه‌ای است که کون و فساد در آن رخ می‌دهد. وی همانند معلم اول، ارسطو، تغییر و تحول در عالم کون و فساد را بر اساس میل طبیعی هر عنصر به حیّز طبیعی خود تحلیل می‌کند: «الجسم القابل للكون و الفساد يكون له-قبل أن يفسد إلى جسم آخر يتكوّن عنه-مكان، و بعده مكان؛ لاستحقاق كلّ جسم مكانا بحسبه. و يكون أحد المكانين خارجا عن الآخر. فإن كان حصول الصورة الثانیة له فی مكان غریب له بحسبها، اقتضى ميلا مستقيماً إلى المكان الذی له بحسبها» (ابن سینا، ۱۳۸۱: ۲۲۱)

دو واژه کون و فساد در ادبیات اهل حکمت معمولاً در کنار یکدیگر استعمال می‌شوند و مصداق آن نابود شدن جزئی از موجود جوهری و پدید آمدن جزء دیگری برای آن می‌باشد. (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ج ۲: ۳۱۹) که این جزء می‌تواند عرض یا جوهر باشد به این معنا که کون و فساد در اعراض نیز جاری است، گرچه اصطلاح معروف کون و فساد نزد حکماء اختصاص به جوهر پیدا کرده‌است. بر اساس نظریه کون و فساد زمانی که یک شیء با توجه به استعدادهای قریب خود از حالت بالقوه به حالت بالفعل در می‌آید، ماده صورت اولی را رها می‌کند به این معنا که صورت اولی فاسد و تباه می‌شود سپس صورت بعدی پدید می‌آید مانند اینکه کسی جامه از تن درآورده و جامه دیگری بر تن کند؛ همچنانکه امکان قبلی نیز معدوم می‌گردد و فعلیتی جانشین آن می‌شود. پس در حقیقت در هر تبدیل جوهری یک تبادل دو طرفه صورت می‌گیرد؛ صورتی جای خالی می‌کند و صورتی دیگر جای آن را پر می‌کند، امکانی معدوم می‌شود و فعلیتی جانشین آن می‌گردد. در نگاه مشائیان آنچه در طبیعت رخ می‌دهد «خلع و لبس» است یعنی ماده صورتی را از دست می‌دهد و صورت دیگری که احیاناً کامل‌تر است به دست می‌آورد. (نصیر الدین طوسی، ۱۴۰۳: ج ۲: ۲۳۵)

در نگاه حکماء مشاء آنچه به ماده و هیولی تحصیل و تعین می‌بخشد همان صورت است. (نائیجی، ۱۳۸۷: ۱۰۰؛ جوادی آملی، ۱۳۹۴: ج ۲: ۹۳۱) در مادون فلک قمر، ماده و صورت به شکل جدایی‌ناپذیری با هم ترکیب شده‌اند بر خلاف عالم مجردات. در عالم کون و فساد، نمی‌توان

صورتی را بدون ماده و ماده‌ای را بدون صورت یافت و همین ترکیب دائمی صورت و ماده است که موجب تغییر و تحول دائمی می‌شود. ماده صورت اولی خود را رها می‌کند و صورت دیگری را می‌پذیرد-خلع و لبس- و این سلسله بی‌نهایت ادامه‌دار خواهد بود. (ابن سینا، ۱۴۰۵: ج ۱: ۲۱)

آنچه در فرآیند تبدیل صور مختلفه بر سر ماده می‌آید، زمان‌مند نیست و به صورت دفعی رخ می‌دهد. به عبارت بهتر در نظریه کون و فساد، صورت اولی ماده را در طرف و پایان زمان یا به اصطلاح حکماء در یک «آن» رها می‌کند و در «آن» بعدی صورت دیگر پدیدار می‌گردد (همان، ج ۱: ۲۹۶) و نوع جدیدی را به وجود می‌آورد: «و ذلك لأن الطبيعة الجوهرية إذا فسدت تنفسد دفعة، و إذا حدثت تحدث دفعة، فلا يوجد بين قوتها الصرفة و فعلها الصرف کمال متوسط، و ذلك لأن الصورة الجوهرية لا تقبل الاشتداد و التناقص» (همان، ۹۸؛ نصیر الدین طوسی، ۱۴۰۳: ج ۲: ۲۵۷)

حاصل کلام آن که بر اساس نظریه کون و فساد، نحوه تبدیل صور بر ماده از این قرار است که صور یکی پس از دیگری به نحو خلع و لبس بر سر ماده می‌نشینند و تا صورت قبلی فعلیت خود را از دست ندهد و اصطلاحاً فاسد نشود صورت بعدی به فعلیت نمی‌رسد. تمام آنچه در فرآیند خلع صورت سابق و لبس صورت لاحق رخ می‌دهد در یک آن رخ می‌دهد و زمان‌مند نیست.

نقد صدر المتالیهین بر نظریه کون و فساد

ملاصدرا در مقام نقد این نظریه قائل است که اگر کون و فساد دفعی باشد و تدریجی نباشد توالی فاسدی به همراه خواهد داشت و در نهایت نتیجه می‌گیرد که کون و فساد دفعی نبوده و باید تدریجی باشد و از این طریق زمینه را برای اثبات نظریه مشهور حرکت جوهری که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد، ایجاد می‌کند.

ابتدا مقدمات استدلال ملاصدرا که مورد پذیرش مشائیان نیز بوده، بررسی اجمالی می‌شود و در انتها اشکالات وارده بر نظریه کون و فساد از سوی ملاصدرا مطرح خواهد شد:

۱. اصل وجود ماده و هیولی اولی مورد اتفاق است و از مقدمات مطویه این استدلال به شمار می‌رود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۵: ۱۰۹؛ ابن سینا، ۱۳۷۶: ۸۰-۸۱).
۲. ماده بدون صورت محقق نمی‌شود؛ زیرا ماده حالت ابهام دارد و به اعتباری همان جنس است و جنس بدون فصل محقق نخواهد شد. (فخر رازی، ۱۳۸۴: ج ۲: ۷۵؛ شهرزوری، ۱۳۸۳: ج ۲: ۸۴؛ سبزواری، ۱۳۶۹: ج ۴: ۳۰۴؛ صدر الدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۲۳۱؛ همان، ج ۵: ۱۰۸)
۳. این مقدمه به نوعی تأکید بر مقدمه دوم است اما از جهت دیگر مورد توجه می‌باشد. نمی‌توان ماده را از صورت ولو لحظه‌ای جدا کرد. لذا این فرض قابل تصور نیست که حتی یک «آن» ماده بدون صورت باشد. (صدر الدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۵: ۱۲۹؛ ابن سینا، ۱۴۰۵: ج ۱: ۱۴؛ طباطبایی، ۱۳۸۹: ج ۲: ۳۱۰؛ جوادی آملی، ۱۳۹۳: ج ۱۴: ۲۹)

حال با توجه به مقدمات مذکور، چنین اشکالاتی از سوی ملاصدرا بر نظریه کون و فساد مطرح شده است:

فرضاً در فرآیندی که صورت مائیه تبدیل به صورت هوائیه می شود دو حالت متصور است: یا تبدیل صورت ماء به صورت هوا در یک «آن» اتفاق می افتد یا این تبدیل صور در یک «آن» نه، بلکه در دو «آن» رخ می دهد؛ اگر تبدیل صور در یک «آن» رخ بدهد؛ در آنی که صورت مائیه هست صورت هوائیه نمی تواند باشد؛ یعنی در آخر و طرف زمان صورت مائیه، نمی تواند «آن» کون و ایجاد صورت هوائیه باشد؛ چرا که جمع دو صورت بالفعل بر ماده واحد محال است. و اگر تبدیل صور در دو «آن» پشت سر هم رخ دهد؛ این حالت نیز منجر به تنالی آنات می شود و اگر محذور تنالی آنات نباشد لازم می آید بین دو «آن» زمانی داشته باشیم که فاصله ایجاد کرده، حال آن که بین دو صورت نمی تواند زمانی فاصله بیندازد چرا که ماده هیچگاه بدون صورت محقق نمی شود و تعطیل در وجود ماده رخ می دهد. لذا هر دو شق باطل است و تبدیل صور باید به شکل تدریجی رخ بدهد نه به نحو کون و فساد.

سخن ملاصدرا در این باره چنین است:

لكن الحق عندنا أن الكون و الفساد كلاهما مما يقع تدريجاً و إلا فيلزم خلو الهيولى عن الصورة فإن الماء إذا صار هواء لم يجز حصول الهوائية ما دام كونه ماء و لا فى آن هو آخر زمان المائيه بل فى آن غير ذلك الآن فيلزم إما تنالى الآتين و هو محال و إما تعرى المادة عنهما جميعاً و هو الذى ادعيناه. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۱۷۸)

طبق آنچه در مطالب فوق گذشت، نظریه کون و فساد فلاسفه مشاء دارای اشکالات اساسی و مهمی بوده و نمی توان از دفعی بودن این انتقال صور سخن به میان آورد و درواقع نظریه کون و فساد توان تحلیل صحیح تبدل و یا آمد و شد صور متعدد بر ماده را ندارد. در ادامه پاسخی که نظریه حرکت جوهری به مسئله اصلی این پژوهش ارائه می کند مورد بررسی و سنجش قرار خواهد گرفت.

۳. تحلیل حکمت متعالیه از پدیده تبدیل صور

صدرالمتألهین شیرازی تقسیم تحولات عالم به دفعی و تدریجی را که توسط مشائیان درباره دگرگونی های جهان مطرح شد قبول می کند و در مواضع متعدد، تعریفی که ابن سینا از حرکت به دست داده است را می پذیرد (رک: ملاصدرا، ۱۳۶۸: ج ۳: ۱۹۰؛ همان: ص ۳۸؛ ابن سینا، ۱۴۰۵: ج ۱: ۸۳) و آن را با تعریفی که خود ارائه کرده است -خروج تدریجی شیء از قوه به فعلیت یا زوال تدریجی قوه و حدوث تدریجی فعلیت- مترادف می داند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۲۲-۲۴) وی معتقد است معنای وقوع حرکت در یک مقوله اینست که برای موضوع حرکت در هر آن مفروضی از زمان حرکت، فردی از مقوله محقق باشد که با فرد دیگری که در آن دیگری تحقق دارد، در نوع، صنف یا فرد تفاوت داشته باشد. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۱: ۴۲۳) ملاصدرا با ابتکار شگرف

خود، یعنی «حرکت جوهری» که از نظریات پرجاذبه اوست، طرحی نو در تحلیل مسئله «حرکت» در می‌اندازد و آن را زیر سر حرکت در جوهر جسم می‌داند. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۱۰۶) مطابق این نظریه، تبدل صور، تغییری دفعی و به نحو کون و فساد نبوده بلکه از باب تغییر تدریجی و حرکت است.

ملاصدرا در مقابل حکمای مشاء که شدت و ضعف را در صورت راه نمی‌دادند (همان: ج ۳: ۱۰۵) صورت را امری قابل اشتداد و تضعف دانسته است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۹۲: ج ۴: ۲۴۸؛ همو، ۱۳۶۸: ج ۳: ۱۰۵-۱۰۸) و به این ترتیب برخلاف مشائیان، حرکت را منحصر در اعراض چهارگانه نمی‌داند و آن را در جواهر مادی نیز راه می‌دهد. درواقع اساس کار صدرالمتهلین بر مبنای اصالت وجود و اعتباریت ماهیت است لذا از نظر او جواهر مادی، نحوه‌ای از هستی‌اند که دارای عوارضی جداناپذیرند. این عوارض در اندیشه حکمای پیشاصدرایی، به اشیاء تشخص می‌بخشیدند (ابن سینا، ۱۳۷۵: ۳۰۹؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۲: ج ۲: ۸۳۴) اما بنابر اصالت وجود این عوارض تنها نشانه‌های تشخص‌اند و تشخص صرفاً به برکت وجود حاصل می‌شود. این وجود است که بالذات متشخص است و عوارض شیء، از وجود آن نشئت می‌گیرند؛ بنابراین تغییر و تحوّل مشخصاتی از قبیل زمان، کمیت، وضع و مکان، همگی تابعی از دگرگونی وجود شیء بلکه عین وجود شیء است. وجود جواهر جسمانی ذاتاً امری متصل، مکانمند و زمانمند و دارای وضع است و دگرگونی این عوارض زیر سر دگرگونی در وجود شخصی جوهر جسمانی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۱۰۳؛ جوادی آملی، ۱۳۹۳: ج ۱۱: ۳۸۰). از این جهت است که در دیدگاه ملاصدرا، وجود خارجی حرکت، لازمه جدایی‌ناپذیر وجود جسمانی است و به همین جهت، جعل وجود جوهر، همان جعل حرکت است و حرکت برای متحرک جوهری، نیازمند به جعلی مستقل نمی‌باشد. صدرالمتهلین با نفی ماهیت بودن و عرضی بودن حرکت (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۶۰)، آن را به نحوه وجود شیء ارجاع داده (همان، ۱۰۳) و معقول ثانی فلسفی تلقی می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۹۶: ج ۱۶: ۲۴۳؛ همو، ۱۳۹۵: ج ۱۳: ۳۳۱).

چنانکه گذشت، فلاسفه پیش از ملاصدرا بستر یا مسافت حرکت را در مقولات عرضی این وضع، کم و کیف، محدود می‌کردند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۷۹) و معتقد بودند هویت اصلی شیء یا همان جوهر آن، ثابت است (ابن سینا، ۱۳۶۱: ۱۲۳)؛ زیرا در صورت راهیابی حرکت در جوهر شیء که درواقع همان «متحرک» است، حرکت معنا نخواهد داشت. توضیح اینکه در هر حرکت، متحرکی ثابت نیاز است تا بتوان تغییر را به آن نسبت داد، یعنی موضوعی که احوال و صفات آن دگرگون می‌شود اما خود او ثابت است و به همین جهت می‌توان درباره آن چنین گفت که این شیء همان است که پیش از حرکت بود. به بیان دیگر این امر ثابت، مصحح این همانی شیء متحرک است و حافظ وحدت شخصی آن می‌باشد. و اگر این موضوع ثابت نباشد نمی‌توان گفت

آنچه حرکت کرده است همان است که پیش از حرکت بوده است. هیچ حرکتی رشته اتصال و ارتباط متحرک را با گذشته اش نمی گسلد و الا آنچه حرکت فرض شده، حرکت نخواهد بود. (همان: ۱۲۴)

مشائیان و از جمله ایشان ابن سینا، بر اساس این استدلال که به «شبهه بقاء موضوع» یا «گم شدن متحرک» مشهور است (ابن سینا، ۱۳۸۱: ۳۲۷)، معتقد شدند که حرکت در جوهر و اصل هویت شیء محال است. آنها گرچه در این سخن که هر حرکتی متوقف بر متحرکی ثابت است، بر سبیل صواب مشی نموده اند اما از دیدگاه ملاصدرا در تطبیق آن بر جوهر و اینکه وقوع حرکت به هر نحوی در جوهر محال است، به خطا رفته اند.

از نظر ملاصدرا موضوع حرکت می تواند امری ثابت و در عین حال ناآرام و سیال باشد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۸۴). حکمای پیش از صدرالمتهلین این امر را که شیء در خودش حرکت کند و خودش مسیر و مسافت حرکت خود باشد و از «خود» به درآمده و «خودی» دیگر به تن کند، جایز نمی شمردند. صدرالمتهلین اما چنین تحولی در جوهر شیء را نه تنها ممکن بلکه ضروری تلقی کرد و بر آن اینگونه برهان آورد که تا چنین حرکتی در جوهر و بنیاد شیء نباشد، دگرگونی و تغییر در بیرون و اعراض و صفات شیء، پدیدار نخواهد شد. از نظر صدرالدین شیرازی، جسم همان جوهری است که اساساً هویتش عین تحول و تصرم و دگرگونی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۵۹-۶۰؛ همان: ۹۷).

ملاصدرا براهین متعددی در اثبات حرکت جوهری ارائه کرده است؛ شهید آیت الله مطهری در درس های قوه و فعل اسفار، هفت برهان و استاد عبدالرسول عبودیت نه برهان را از آثار ملاصدرا گردآورده اند (امینی نژاد، ۱۳۹۹: ج ۲: ۱۵۱؛ عبودیت، ۱۳۹۸: ج ۱: ۳۲۳). از این میان، یک برهان که به گفته علامه طباطبائی واضح ترین آنهاست تقریر می شود (طباطبائی، ۱۴۱۶: ۲۰۷)؛ این برهان دو مقدمه دارد که با توجه به نحوه ارتباط جوهر و عرض می توان تقریر مختلف از این برهان به دست آورد. در یک صورت بنابر شکل اول قیاس اقترانی چنین می توان گفت: طبیعت ها و صور نوعیه، علت قریبه اعراضی هستند که در آنها تغییر و تحول رخ می دهد [صغری]. هر علت قریبه ای که معلول آن متغیر و متحرک باشد، خودش نیز متغیر است [کبری]. پس طبیعت ها و صور نوعیه نیز متغیر و متحرک اند [نتیجه] (رک: صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۶۲). اثبات مقدمات این قیاس، در آثار ملاصدرا قابل پیگیری است و پرداختن به آنها در این نوشتار ضرورتی ندارد. (رک: صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۴: ۲۴۷؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۶۱)

صدرالمتهلین برای اثبات حرکت جوهری، باید به اشکالاتی که از ناحیه مخالفان، بخصوص ابن سینا مطرح شده است، پاسخ بدهد. چنانکه پیش تر اشاره شد، اثبات حرکت در جوهر، مستلزم راهیابی اشتداد در صور است. با توجه به این نکته، حاصل بیان ابن سینا و همفکران او برهانی است که به این صورت تقریر می شود: صورت قبول اشتداد نمی کند (صغری). آنچه قبول اشتداد نمی کند،

حدوثش دفعی است (کبری)؛ نتیجه اینکه صورت جوهری، با تغییر دفعی عوض می‌شود و دگرگونی در صورت به حرکت تدریجی نیست، بلکه به کون و فساد است. (ابن سینا، ۱۴۰۵: ج ۱: ۹۸)

برهان فوق هنگامی تام است که صغری و کبرای آن روشن شود؛ اما کبرای استدلال با توجه به تعریف حرکت واضح است؛ چون حرکت، خروج تدریجی از قوه به فعلیت است و این خروج متضمن اشتداد است. صورت جوهری اگر قبول اشتداد نکند، حرکت برایش بی‌معنا و تغیر و حدوث آن نیز دفعی خواهد بود؛ چون حرکت با اشتداد همراه است. اساساً تمام اقسام حرکت در نگاه ملاصدرا به حرکت اشتدادی استکمالی بازمی‌گردد (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ج ۱۳: ۲۹۴)

صغرای استدلال اما جایی است که محل مناقشه است و صدرالمتهلین آن را نمی‌پذیرد. اشتداد به این معناست که شیء با حفظ وحدت از مرحله ضعیف به مرحله قوی منتقل شود. بنابراین در اشتداد دو شرط ملحوظ است: اولاً وحدت باید محفوظ باشد؛ به این معنا که یک صورت واحد است که اشتداد می‌یابد. ثانیاً، مسیر تدریجی است و حرکت به دلیل اینکه خروج تدریجی از قوه به فعل است، ضرورتاً اشتداد را به همراه دارد. بر این اساس، ابن سینا بر اشتدادپذیر نبودن صورت اینگونه استدلال می‌کند: اگر صورت اشتدادپذیر باشد، در هنگام اشتداد، یا نوع صورت باقی است؛ و یا آنکه نوع باقی نمی‌ماند. اگر نوع باقی باشد، پس تغییر در صورت نوعیه اتفاق نیفتاده است و صرفاً در اعراض رخ داده است؛ و اگر نوع باقی نباشد، پس صورت زایل شده و صورت دیگری پدید آمده است؛ در این سنخ از تغیر، علاوه بر اینکه «اشتداد» واقع نشده است، موضوع هم باقی نمی‌ماند؛ زیرا معنای از میان رفتن صورت سابق و حدوث صورت لاحق، پدید آمدن موضوعی جدید است. بعلاوه چون هر یک از این صورت‌ها، لحظه‌ای موجودند و سپس از میان می‌روند، بر این تعاقب صور، حرکت صدق نمی‌کند؛ چون حرکت نیازمند به موضوع ثابتی است و برای آنها موضوع ثابتی نیست. (ابن سینا، ۱۳۶۱: ۱۲۴؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۸۵-۸۶)

صدرالمتهلین بعد از طرح این اشکال درصدد پاسخ برآمده و می‌فرماید: این فرض که صورت نوعیه باقی نباشد به وضوح مردود است؛ چرا که صورت اولی زائل شده و صورت دوم پدید آمده و اشتداد و حرکت در این فرض معنا ندارد. اما اگر صورت نوعیه باقی باشد در این فرض مشکل عدم وجود موضوع واحد است که تصور شما از موضوع واحد صحیح نیست؛ توضیح اینکه این سخن که عدم صورت و زوال آن موجب عدم و زوال ذات می‌شود، چه معنایی دارد؟ آیا مراد این است که با زوال صورت، بساط مجموع مرکب از صورت و ماده برچیده می‌شود؟ این سخن به یک معنا درست است؛ زیرا مرکب با انتفاء یک جزء از اجزاء آن، منتفی می‌شود؛ اما منتفی شدن این مرکب ضرری به حرکت جوهری نمی‌زند؛ چراکه حرکت برای استمرار، محتاج به موضوع است نه بقاء مجموع. حرکت در صورت‌های نوعیه، مجموع حاصل از صور و ماده نیست؛ یعنی مجموع صورت و ماده متحرک نیست تا از بین رفتن مجموع، به معنای از بین رفتن متحرک و موضوع حرکت باشد. متحرک در حرکت جوهری، ماده با «صوره‌ما» است. ماده قابل صورت است و ماده با اصل صورت-هر صورتی

که باشد-موضوع برای حرکت جوهری است. ملاصدرا با این بیان، اشکال اشتدادپذیری صورت را حل می‌کند و به این ترتیب راه برای تثبیت حرکت جوهری هموار می‌گردد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۱۰۶).

در آثار ملاصدرا حرکت در یک تقسیم کلی به حرکت طولی و حرکت عرضی منقسم می‌شود. حرکت طولی در ماهیت‌های نوعیه رخ می‌دهد به این نحو که صورت‌های نوعیه در یک سلسله اجناس از بالا به پایین که مترتب بر یکدیگر هستند یکی پس از دیگری می‌آیند مانند حرکت جوهری در مایع منی تا رسیدن به جنین یا همان حیوان ناطق. اما حرکت عرضی در ماهیت‌های نوعیه‌ای رخ می‌دهد که در یک نشئه واحد هستند و تحت یک جنس قریب قرار دارند، مانند حرکت جوهری صورت آب و تبدیل شدنش به صورت هوا (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۴۳۵-۴۳۶؛ جوادی آملی، ۱۳۹۶: ج ۱۹: ۴۸۱).

در نظام فکری ملاصدرا و بر اساس حرکت جوهری در حرکت‌های طولی لبس بعد از لبس مطرح است به این نحو که در تبدیل صور نوعیه در حرکت طولی صورت قبلی پس از آمدن و به فعلیت رسیدن صورت بعدی از بین نمی‌رود-مانند آنچه در نظریه کون و فساد مشائیان تحت عنوان «فساد صورت» مطرح بود-بلکه در این نوع از حرکت فعلیت صورت سابق از بین می‌رود اما کمالات آن باقی می‌ماند تا همراه با کمالات صورت نوعیه لاحق وجودی برتر و کامل‌تر محقق شود. اما در حرکت‌های عرضی گرچه حرکت جوهری و تدریجی است اما ناگزیر در این قسم از حرکت خلع و لبس صور را باید پذیرفت و صورت سابق تدریجاً و نه دفعی زائل می‌شود و به نظر برخی از محققین حرکت جوهری اگر طولی نباشد و عرضی باشد، با کون و فساد همراه است. یعنی حرکت جوهری، آمد و شد برخی از صورت‌ها را انکار نمی‌کند و از دست رفتن برخی از صورت‌ها در حرکت جوهری نیز مورد قبول است. زوال صورت سابق در حرکت عرضی از ضایعات حرکت جوهری است به این معنا که از بین رفتن برخی صور از اغراض و اهداف حرکت نیست چرا که حرکت دائماً به سوی کمال است (جوادی آملی، ۱۳۹۶: ج ۱۹: ۴۸۲).

ذکر این نکته خالی از لطف نیست که ملاصدرا به منظور تأیید نظریه حرکت جوهری با استناد به عبارتی از ابن سینا، وی را در تدریجی و غیردفعی بودن کون و فساد با خود هم نظر تلقی می‌کند. عبارت ابن سینا که ملاصدرا بدان استناد می‌کند از این قرار است: «و انت ستعلم انه ليس للمتحرک و الساکن و المتکون و الفاسد أولُ آن هو فیه متحرک او ساکن او متکون او فاسد» (ابن سینا، ۱۴۰۵: ج ۱: ۱۶۱). به این معنا که برای شیء متکون یا فاسد نمی‌توان «آن» اولی فرض کرد که شیء در آن «آن» متکون و فاسد شده‌است و به عبارتی دیگر شیء دفعه و در یک «آن» معین متکون و فاسد نشده‌است.

فخررازی در المباحث المشرقیه با انتقاد از شیخ رئیس، این عبارت او را با عبارات دیگر او در تناقض می‌بیند. فخررازی مدعی است که از دیدگاه ابن سینا، فساد و کون هر دو در «آن» رخ می‌دهد (فخر رازی، ۱۴۱۱: ج ۱: ۶۷۴).

صدرالمتألهین در نقد کلام فخررازی، نقل قول او از بوعلی را در مورد «کون» تصدیق می‌کند اما نسبتی که به ابن سینا درباره «فساد» می‌دهد را نمی‌پذیرد؛ یعنی ملاصدرا معتقد است ابن سینا حصول «کون» را دفعی دانسته است؛ اما در جایی تصریح به دفعی بودن فساد نکرده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۱۷۷).

بنابراین اگر بخواهیم با ملاصدرا همراهی کنیم، باید بپذیریم که ابن سینا دست‌کم درباره «کون»، معتقد به وقوع دفعی و غیرزمانی است و عبارت نقل شده از شیخ، چنانکه فخررازی تذکر داده است لا اقل با نظری که ابن سینا درباره «کون» در عبارات دیگرش بیان کرده است ناسازگار است. گرچه به نظر می‌رسد حق با فخررازی است و ابن سینا در عبارات خود صراحتاً هم کون و هم فساد را دفعی دانسته است. (ابن سینا، ۱۴۰۵: ج ۱: ۹۸)

با این توضیحات، پاسخ نظریه حرکت جوهری به مسئله اصلی تحقیق، چنین خواهد بود: ملاصدرا با راه دادن حرکت در جوهر جسم، آن را حقیقت واحدی تلقی می‌کند که هویت انصالی و سیال دارد و با توجه به استعدادهای قریب و بالقوه نهفته در آن، صورت‌های بعدی به نحو تدریج و پی در پی بدان اعطا می‌شود (صدرالدین شیرازی، بی‌تا: ۸۲؛ همو، ۱۳۶۸: ج ۹: ۲۱۶)؛ یعنی ملاصدرا تبدل صور را به نحو اعدام و ایجاد تفسیر نمی‌کند و آمد و شد صور را دفعی الوجود نمی‌داند بلکه او این فرآیند را در قالب حرکت جوهری تدریجی به تصویر می‌کشد (همو، ۱۳۶۸: ج ۳: ۹۷)؛ از نظر ملاصدرا شیء، چه زمانی که به صورت الف متلبس است و صورت الف در حال استكمال و اشتداد است و چه زمانی که صورت الف از آن رخت برمی‌بندد و صورت ب جایگزین آن می‌شود، حرکتی واحد را تجربه می‌کند (رک: جوادی آملی، ۱۳۹۵: ج ۱۵: ۲۴۱)؛ برای مثال یک تکه چوب خشک، استعداد این را دارد که به خاکستر مبدل شود و با قرار گرفتن در شرایط سوختن، به تدریج این استعداد قریب، از دل صورت نوعیه چوب بیرون آمده و تبدیل به صورت خاکستر می‌شود و کل این فرآیند در بستر حرکتی واحد رخ می‌دهد.

۴. نقد تحلیل حرکت جوهری در باب تبدل صور

بنابر آنچه گذشت گرچه «حرکت جوهری»، نظریه‌ای هیجان‌انگیز و شگرف است که تحولات جدی در مباحثی مانند علم النفس و معاد ایجاد و بسیاری از مسائل مربوط به این دو حوزه را حل و فصل می‌کند اما به نظر می‌رسد این نظریه در پاسخ به پرسش این پژوهش، دچار تناقض شده و ملاصدرا چاره‌ای ندارد جز اینکه ملتزم به امری شود که خود به نقد آن پرداخته و مردود اعلام کرده است.

توضیح آنکه مطابق مطالب پیش گفته، شیء مادی دائماً در حال حرکتی است که ریشه در جوهر جسم دارد. چنانکه اشاره شد صدرالمتهالیهین معتقد است همان طور که یک صورت فعلی و مستقر، در نهاد خود در حال حرکت و بی‌قراری است، زمانی که شیء دچار تبدیل و جایگزینی یک صورت نوعیه با صورت دیگر می‌شود نیز همچنان در حال تجربه یک حرکت واحد است. از عبارات صدرالمتهالیهین می‌توان استنباط کرد که او حرکت را در یک تقسیم به دو قسم طولی و عرضی دسته‌بندی می‌کند و گرچه همه حرکت‌ها را به سوی استکمال و اشتداد می‌بیند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۸۰) اما میان این دو قسم تفاوت‌هایی بر اساس مبانی او می‌توان در نظر گرفت. ملاصدرا در حرکات طولی قائل است که گرچه شخص صورت سابق از میان می‌رود اما کمالات آن در دل صورت لاحق حفظ می‌شود لذا در این قسم از حرکت، لبس بعد از لبس رخ می‌دهد. در این قسم گرچه خبری از زوال و فساد صورت سابق نیست و کمالات صورت سابق پابرجاست اما قطعاً شخص صورت سابق از میان رفته و از طرف دیگر، صورتی نوین به جای آن آمده‌است. در حرکات عرضی ناچار، حفظ شدن کمالات صورت سابق در صورت لاحق بی‌معناست؛ چراکه صورت لاحق برتری و شدت بیشتری نسبت به صورت سابق نمی‌تواند داشته باشد؛ لذا با آمدن صورت جدید ناگزیر باید پذیرفت که صورت سابق کاملاً از میان رفته و فاسد شده‌است. بنابراین در حرکات عرضی لاجرم خلع و لبس باید معنا داشته باشد و بر اساس حرکت جوهری، این فساد و کون، باید در حرکات عرضی به نحو تدریجی رخ دهد. گذشته از این مطلب، ملاصدرا پذیرفته‌است که ماده در زمان واحد نمی‌تواند حامل دو صورت بالفعل باشد. همین‌طور محال است که ماده زمانی یا حتی آنی بدون صورت باشد. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸: ج ۳: ۱۷۸) حال اگر در پدیده جایگزینی صور دقت کنیم، خواهیم دید که گرچه پیش از تبدیل صورت، حرکت جوهری در متن جسم در جریان است؛ اما در نقطه‌ای که پدیده جایگزینی صور رخ می‌دهد، در حرکات طولی، لحظه و آنی وجود دارد که دیگر از صورت پیشین فعلیتی باقی نمانده و شخص آن از میان رفته‌است؛ همین‌طور لحظه و آنی وجود دارد که در آن صورت پسین حادث شده و پدیدار می‌گردد؛ یعنی در این فرض، لبس بعد از لبس حقیقت دارد اما به این معنا که کمالات صورت قبلی باقی مانده ولی به هر حال با از میان رفتن شخص صورت قبلی و تکوین صورت جدید مواجهیم. در آن لحظه محال است که ماده هر دو صورت را داشته باشد یا از هر دو خالی باشد. چنانکه در حرکات عرضی ولو اینکه بپذیریم ملاصدرا فساد را امری تدریجی بداند، به هر حال لحظه و آنی وجود دارد که فرآیند فساد صورت سابق کاملاً محقق شده و صورت سابق کاملاً انقراض یافته و هیچ از آن باقی نمانده‌است و لحظه و آنی وجود دارد که صورت لاحق در آن حادث شده‌است؛ به عبارت بهتر نمی‌توان فرض کرد که یک حرکت واحد و متصل وجود دارد. یکی از محققان در این باره می‌نویسد: «همان گونه که به مناسبت‌های مختلف اشاره کرده‌ایم، در مبانی و دعاوی مصنف موارد اشکال و ابهام وجود دارد. اولاً، می‌دانیم که حرکت واحد یک وجود سیال واحد است که هیچ مقطعی از آن را نمی‌توان به عنوان مرز مشخصی میان قبل و بعد در نظر گرفت. اما در

مورد حرکت جوهری نفس، مصنف خود چنین اظهار می‌دارد که نفس در یک مرحله در مرز میان مادیت و مجرد، یا به تعبیر ایشان در آخرین مراتب قشر و اولین مراتب لب قرار دارد. این دقیقاً به معنای مرزبندی بین دو مرحله است به گونه‌ای که وحدت حرکت را منتفی می‌سازد، زیرا در حرکت، واحد وجود مرز مشخص بی‌معناست (مصباح یزدی، ۱۳۸۰: ج ۲: ۲۱۶). به هر حال در هر دو شق از حرکت، از نقطه‌ای می‌توان سراغ گرفت که در آن به گونه‌ای یک صورت جایگزین صورت دیگر می‌شود. این مطلب، امری واضح است.

خروج صورت سابق گرچه فرآیندی است که به تدریج رخ می‌دهد اما شروع هر فرآیند تدریجی - مثل حدوث صورت جدید- لزوماً باید دفعی باشد. لذا ملاصدرا چاره‌ای ندارد که در نقطه تبدل یک صورت با صورت دیگر، این پدیده را نه امری تدریجی بلکه دفعی و غیرزمانمند تلقی کند؛ چراکه فرض تدریجی و امتدادی بودن نقطه مذکور، قابل تصوّر نیست؛ به بیان دیگر در هنگام تبدل صورت، خبری از حرکت واحد جوهری نیست. بلکه حرکت جوهری صورت الف به تدریج ادامه می‌یابد تا شخص صورت الف به کلی از فعلیت خارج شود- یا اینکه در فرض حرکات عرضی، به کلی زائل گردد-؛ در این «آن»، صورت بعدی حادث می‌شود. این خروج کامل صورت الف از فعلیت و حدوث صورت ب، که در «آن» رخ می‌دهد، دفعی است. پس از حدوث صورت ب، حرکت جوهری صورت ب آغاز شده و ادامه می‌یابد. سخن یکی از محققان می‌تواند تأییدی بر این مطلب باشد: «هنگامی که دو صورت متعاقب در ماده‌ای پدید می‌آید و یکی از آنها فاسد شده، دیگری جانشین آن می‌گردد، حرکت جوهری صورت سابق پایان می‌پذیرد و در همان لحظه، حرکت جوهری صورت لاحق آغاز می‌گردد. این تبدل صورت‌ها و تعاقب حرکت جوهری آنها را نیز باید از قبیل کون و فساد به حساب آورد، زیرا در یک «آن» و بدون فاصله زمانی انجام می‌پذیرد». (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ج ۲: ۳۲۵)

به دیگر سخن از میان رفتن یک صورت شخصی و به شرط لا و پدید آمدن یک صورت شخصی دیگر، هرچند پذیرای تشکیک و شدت و ضعف در خودش باشد، جز به صورت دفعی و غیرزمانی قابل تصور نیست. **تشکیکی بودن** صورت‌ها نیز نمی‌تواند نافی دفعی بودن تبدل یک صورت با صورت دیگر باشد؛ چراکه قوّت و ضعف پذیرفتن یک صورت، امری است که یک صورت در بستر خودش آن را قبول می‌کند نه اینکه آن را در پدیده تبدل با صورت دیگر نیز بپذیرد. این مسئله در تبدل صورت‌هایی که در **عرض** یکدیگرند بسی روشن‌تر است؛ انقراض و نابودی- یا به تعبیر بهتر تضعیف- یک صورت واحد شخصی بشرط لا هرچند بصورت تدریجی پذیرفتنی است اما **زوال کامل** آن صورت واحد شخصی تنها در یک لحظه و آن قابل تصور است. چنانکه پیدایش یک صورت واحد شخصی نیز همین وضع را دارد.

عین همین سخن را می‌توان درباره **حرکات طولی** نیز صادق است. در حرکات طولی نیز گرچه صورت لاحق متضمن کمالات صورت سابق بوده و در حقیقت صورت سابق بطور اندماجی و لاشرط

در دل صورت لاحق حضور دارد اما به هرحال شخص صورت سابق لزوما باید در آن و لحظه‌ای رخت بریندد و صورت لاحق نیز در یک آن، پدید آید. در این صورت ممکن است با توضیحی بتوان انقراض کامل صورت سابق را در حرکات طولی به گونه‌ای تدریجی تصور کرد اما حتی با این فرض، از پذیرش آنی بودن پیدایش صورت لاحق گریزی نیست. به قول حکیم میرزا ابوالحسن جلوه: «اینکه صورت دوم در زمانی که به آن زوال صورت اول متصل است، تحقق می‌یابد، این تحقق بنحو تدریجی نیست تا سیلان جوهری به اثبات رسیده و کون و فساد ابطال گردد...» (جلوه، ۱۳۸۵: ج ۱: ۵۷) با این توضیحات دست کم در پدیده تبدل صور، حرکت جوهری نامعقول و محال است.

۵. یک دفاع و نقد آن

در مقاله‌ای با عنوان «دفاع صدرالمتهلین از دو چالش تناقض باورانه در حرکت جوهری» (هاشمی فر و عظیمی، ۱۴۰۲: ۱۲۸-۱۱۳) به نوعی تلاش شده است اشکالات فوق الذکر در فرآیند تبدل صور در بستر حرکت جوهری جواب داده شود. نگارندگان در مقاله مذکور دو شبهه تناقض باورانه درباره حرکت جوهری را مورد بررسی قرار داده‌اند و از نظریه حرکت جوهری صدرالمتهلین در برابر این چالش‌ها که می‌تواند دستمایه‌ای برای اثبات ادعاهای تناقض باورانه باشد، به دفاع پرداخته‌اند. یکی از این دو شبهه که نگارندگان مقاله مزبور تحت عنوان «چالش حالت‌های مرزی» یا «دشوارة ابهام» از آن یاد کرده و بدان پاسخ داده‌اند، با دغدغه این نوشتار و مسئله پژوهش حاضر تا حدودی همپوشانی دارد. نویسندگان مقاله مزبور در مقام طرح مسئله می‌نویسند: «از آنجا که تبدل صور نوعیه بر اساس حرکت جوهری دفعی نبوده بلکه تدریجی و اتصالی است، فقدان مرز یا نقطه‌ای که تبدل صور در آن رخ می‌دهد، سبب می‌شود دو ماهیت مختلف بر شیء واحد صدق کند و این تناقض آمیز است» (همان).

نویسندگان مقاله در مقام پاسخ، از جانب ملاصدرا چنین بیان می‌دارند: صدرالمتهلین از سویی معتقد به اصالت وجود و اعتباریت ماهیت است چنانکه براساس مبنای تشکیک در وجود و وحدت سریانی موجودات و تدرّج موجودات از ضعیف تا شدید، هستی را واحدی سریانی و متدرّج می‌بیند. از نگاه نگارندگان مقاله مزبور، لازمه اساسی این سخن، عدم مرز میان موجودات است (هاشمی فر و عظیمی، ۱۴۰۲: ۱۲۴). نگارندگان به صراحت بیان می‌دارند: «لازمه حرکت جوهری و تشکیک مراتب وجود، پذیرش چنین امور مبهمی در متن عالم واقع است» (هاشمی فر و عظیمی، ۱۴۰۲: ۱۲۵). از سوی دیگر از آنجا که ملاصدرا وجود را مساوق تشخص و فعلیت می‌داند و تشخص و فعلیت با «ابهام» بیگانه‌اند، پس ابهام نمی‌تواند به موجودات منتسب باشد پس ابهام در جایی پدید می‌آید که فاعل شناسا در صدد تعریف جهان خارج برمی‌آید (همان). نویسندگان مقاله در مقام جمع‌بندی و نتیجه‌گیری اظهار می‌کنند: ابهام وصف جهان خارج نیست و بازگشت آن به فاعل شناساست. ماهیات امور اعتباری هستند که ذهن آنها را از جهان خارج انتزاع می‌کند و در موارد

مرزی و مبهم، صدق دو ماهیت ناشی از جمع اضداد در عالم عینی نیست بلکه ناشی از نارسایی معرفتی فاعل شناساست (هاشمی‌فر و عظیمی، ۱۴۰۲: ۱۲۷).

در مقام نقد مقاله مذکور ابتدا باید گفت دغدغه اصلی نگارندگان، این است که اثبات کنند در پدیده تبدیل صور بر اساس مبانی حکمت متعالیه تناقضی رخ نداده است و لذا نمی‌تواند دست‌آویزی به نفع تناقض‌باوران باشد و همچنین مقاله مذکور متضمن این ادعاست که تحلیل پدیده تبدیل صور در دستگاه فلسفی ملاصدرا خالی از اشکال است؛ اما در پژوهش حاضر بر آن است که تحلیل فلسفی ملاصدرا از فرایند تبدیل صور بر اساس حرکت جوهری، دچار اشکال و تناقض‌آمیز است.

مطلب مهم دیگری که در مقاله مذکور عیان است، تناقض ظاهری عبارات می‌باشد که مخاطب را دچار ابهامات و سوالاتی می‌کند؛ برای مثال نگارندگان مقاله مذکور در عین اینکه سخن از تشخیص و فعلیت تمام هستی در فلسفه ملاصدرا می‌زنند و می‌نویسند: «ملاصدرا یک اصالت وجودی است و جهان را آکنده از وجود می‌داند هر موجودی در مرتبه وجودیش عین تشخیص و فعلیت است، و فعلیت با ابهام بیگانه است» (هاشمی‌فر و عظیمی، ۱۴۰۲: ۱۲۵). از طرف دیگر در دو جا به صراحت متن هستی را مبهم تلقی می‌کنند؛ ایشان می‌نویسند: «لازمه حرکت جوهری و تشکیک مراتب وجود، پذیرش چنین امور مبهمی در متن عالم واقع است» (هاشمی‌فر و عظیمی، ۱۴۰۲: ۱۲۵). به تبع گرچه در مقام جمع‌بندی، ابهام را ناشی از جهل فاعل شناسا معرفی می‌کنند اما در موضعی از مقاله، ابهام را وصف متن هستی می‌دانند.

به هر حال آنچه اهمیت بسیاری دارد آن است که اگر نگارندگان مقاله مذکور، معتقد باشند لازمه تشکیک وجود و حرکت جوهری احیاناً عدم مرز میان موجودات و پذیرش ابهام در خارج است، درواقع از اصول بسیار مهم فلسفی دیگری که صدرالمتهلین بدان‌ها پایبند بوده و بارها در آثار خود بر این اصول تأکید کرده است غفلت ورزیده‌اند یا لاقلاً نخواسته‌اند میان این اصول و حرکت جوهری جمع کنند؛ این اصول همان‌طور که پیش از این اشاره شد از این قرارند: ۱- پذیرش اصل وجود ماده و هیولی اولی در هستی ۲- عدم انفکاک ماده از صورت و لو لحظه‌ای در جهان مادی ۳- عدم اجتماع دو صورت بر ماده واحد در آن واحد. مطابق این سه اصل، محال است که در فرایند تبدیل صور، شیء دارای ماهیتی مبهم و یا دو یا چند ماهیت باشد. لذا این فرض قطعاً باطل است. اما در صورتی که نگارندگان مقاله مذکور قائل به نشئت گرفتن ابهام از ناحیه فاعل شناسا باشند، درواقع این ما هستیم که نمی‌دانیم در فرایند تبدیل صور چه ماهیتی بر شیء قابلیت صدق دارد؛ اما به هر حال علم اجمالی داریم که اصول سه گانه فوق، در پدیده تبدیل صور نیز به قوت خود جاری است و ماده در فرض حرکت جوهری نیز نمی‌تواند دارای دو صورت بالفعل باشد بطوری که بتوان دو ماهیت از آن انتزاع کرد و یا اساساً در آنی خالی از صورت باشد و منجر به تعطیل در وجود ماده شود.

کوتاه سخن آنکه باید برای پدیده تبدل صور توضیحی فلسفی ارائه شود که با تمام مبانی ملاصدرا همخوانی داشته و از اشکالاتی که پژوهش حاضر بر تحلیل ملاصدرا از پدیده مزبور وارد آورد، مبزا باشد. هرچند راقم این سطور واقف است که ارائه چنین تحلیلی، موضوع و دغدغه مقاله «دفاع صدرالمتألهین از دو چالش تناقض باورانه در حرکت جوهری» نبوده اما این مقاله در این ادعا که نظریه حرکت جوهری در توضیح هستی‌شناسانه پدیده تبدل صور، کارآمد است، بر خطاست.

۶. نتایج

در مقام جمع‌بندی باید گفت ملاصدرا تحلیل مبتنی بر «کون و فساد» را درباره تبدل صور نمی‌پذیرد و آن را مبتلا به اشکالات متعددی می‌داند که بیان شد. وی با ابداع نظریه حرکت جوهری، فرآیند تبدل صور را نیز امری تدریجی و اتصالی معرفی می‌کند. در این مقاله ابتدا اثبات شد که حتی بنابر «حرکت جوهری»، پدیده تبدل صور نمی‌تواند تدریجی باشد و باید رخدادی دفعی تلقی شود. با این بیان که تصور از میان رفتن شخص صورت سابق و پدید آمدن صورت لاحق جز بصورت «آنی» و غیرتدریجی ممکن نیست. بر این اساس دقیقاً همان اشکالی که ملاصدرا به نظریه کون و فساد وارد می‌دانست، در «آن» تبدل صور، ناچار بر نظریه او نیز وارد خواهد بود؛ در ادامه، مطالب مقاله «دفاع صدرالمتألهین از دو چالش تناقض باورانه در حرکت جوهری» درباره موضوع مورد بحث بررسی شد. این مقاله به منظور دفاع از «حرکت جوهری» در برابر تناقض باوران، از دو چالش پیش روی حرکت جوهری پاسخ می‌گوید. یکی از این دو چالش، با اشکالی که راقمان این سطور بر حرکت جوهری در باب تبدل صور وارد می‌دانند، ارتباط نزدیکی دارد. این چالش می‌گوید در فرآیند تبدل صور، مراحل مرزی وجود دارد که اطلاق ماهیتی خاص بر شیء در آن مراحل ممکن نیست و ماهیت شیء در آن لحظات مبهم است. پاسخی که مقاله مذکور به این چالش می‌دهد این است که لازمه تشکیک در وجود و حرکت جوهری، پذیرش این حالت‌های ابهامی در موجودات است و ابهام و عدم تشخیص ماهیت شیء در این حالت‌ها ناشی از جهل فاعل شناساست. نگارندگان این سطور، با توضیحاتی که پیش از این گذشت، این پاسخ را نقد کرده و آن را در پاسخ به چالش مذکور و ارائه تحلیلی از چگونگی پدیده تبدل صور، بنابر حرکت جوهری، به نحوی که از اشکالات هستی‌شناسانه-و نه تناقض باورانه- مبزا باشد، ناکام می‌بینند.

بنابراین به نظر می‌رسد نظریه حرکت جوهری همانند نظریه کون و فساد، در تحلیل پدیده تبدل صور، دچار مشکل و ناکارآمد است.

منابع

- ابن سینا، حسین بن عبد الله (۱۳۸۳). دانشنامه علائی. همدان: انتشارات دانشگاه بوعلی.
- _____. (۱۳۸۱). الإشارات و التنبيهات. قم: بوستان کتاب.
- _____. (۱۴۰۵ق). الشفاء (الطبیعیات). قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- _____. (۱۳۶۳). المبدأ و المعاد (ابن سینا). تهران: موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران-دانشگاه مک گیل.
- _____. (۱۳۷۹). النجاة. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- _____. (۱۳۶۱). فن سماع طبیعی. ترجمه محمد علی فروغی. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- _____. (۱۳۷۶). الاهیات شفا. تصحیح حسن زاده آملی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- _____. (۱۳۷۵). النفس من کتاب الشفاء. تصحیح حسن زاده آملی. قم: مکتب الإعلام الإسلامي.
- ارسطو (۱۳۷۸). سماع طبیعی (فیزیک). ترجمه محمدحسن لطفی. تهران: فرح نو.
- _____. (۱۳۸۹). متافیزیک (مابعدالطبیعه) ترجمه شرف‌الدین خراسانی. چاپ ششم. تهران: انتشارات حکمت.
- ارشاد ریاحی، علی و محمد خسروی فارسانی (۱۳۹۳). تأملی در نقض و ابرام‌های برجستگان مکتب تهران در مورد بقاء موضوع در حرکت جوهری. مجله مجله متافیزیک. ۱۸ (۶).
- ارشاد ریاحی، علی (۱۳۸۵). نقدی بر نظریه حرکت جوهری ملاصدرا و تأثیر آن در فهم او از آیات. مجله مقالات و بررسی‌ها. ۳۹ (۱).
- ازدر، علیرضا (۱۳۹۱). بررسی انتقادی نظریه حرکت جوهری. مجله دو فصلنامه حکمت صدرایی. ۱ (۱).
- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۷۹). فرهنگ معاصر عربی-فارسی. تهران: نشر نی.
- اسدی، مهدی (۱۴۰۳). نقد اثبات حرکت جوهری از راه تبعیت، تشأن و علیت. دو فصلنامه علمی فلسفه. ۲۲ (۱).
- بستانی، فواد افرام (۱۳۷۵). فرهنگ ابجدی اسلامی تهران: انتشارات اسلامی.
- _____. (۱۳۹۴). تحریر ایفاظ النائمین. قم: مرکز بین المللی نشر اسراء.

- _____ (۱۳۹۳). رحيق مختوم جلد ۱۱. تحقيق پارسانيا. قم: مركز بين المللى نشر اسراء.
- _____ (۱۳۹۶). رحيق مختوم جلد ۱۳. تحقيق پارسانيا. قم: مركز بين المللى نشر اسراء.
- _____ (۱۳۹۳). رحيق مختوم جلد ۱۴. تحقيق پارسانيا. قم: مركز بين المللى نشر اسراء.
- _____ (۱۳۹۵). رحيق مختوم جلد ۱۵. تحقيق پارسانيا. قم: مركز بين المللى نشر اسراء.
- _____ (۱۳۹۵). رحيق مختوم جلد ۱۶. تحقيق پارسانيا. قم: مركز بين المللى نشر اسراء.
- _____ (۱۳۹۶). رحيق مختوم جلد ۱۹. تحقيق پارسانيا. قم: مركز بين المللى نشر اسراء.
- جلوه، ميرزا ابوالحسن (۱۳۸۵). مجموعه آثار حكيم جلوه. تصحيح رضا زاده. تهران: حكمت.
- سبزواری، هادی بن مهدی (۱۳۶۹). شرح المنظومة (تعليقات حسن زاده). تهران: نشر ناب.
- شهرزوری، محمد بن محمود (۱۳۸۳). الشجرة الإلهية. تهران: مؤسسه پژوهشی حكمت و فلسفه ایران.
- شيدان شيد، حسينعلی و توکلی، محمد هادی (۱۳۹۸). حكيم سبزواری و نقد برهان صدرالمتألهين بر حرکت جوهری. مقالات جاويدان خرد. ۳۵ (۱۶).
- صدر الدين شیرازی، محمد بن ابراهيم (۱۳۸۲). شرح و تعليقه بر الاهيات شفاء. تهران: بنياد حكمت اسلامي صدر.
- _____ (بی تا). شرح الهداية الاثرية. بی جا.
- _____ (۱۳۶۸). الحكمة المتعالية في الأسفار العقلية الأربعة. بی جا: مكتبة المصطفوي.
- _____ (۱۳۹۲). تعليقه ملاصدرا بر حكمة الاشراف. تهران: بنياد حكمت اسلامي صدر.
- طباطبائی، سيد محمدحسين (۱۳۹۹). بداية الحكمة، تعليقه على امينى نژاد، تهران: انتشارات آل احمد.
- _____ (۱۳۸۹). نهاية الحكمة. تعليقه فياضی. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- _____ (۱۴۱۶ق). نهاية الحكمة. قم: جامعة الكتاب.
- عبودیت، عبدالرسول (۱۳۹۸). درآمدی بر نظام حكمت صدرائی تهران: سازمان سمت.
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۳۸۴). شرح الإشارات و التنبيهات (فخر رازی). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

_____ (۱۴۱۱ق). المباحث المشرقية. قم: بیدار.

فرقانی، محمد کاظم (۱۳۸۵). تاملی بر نظریه حرکت جوهری. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه اصفهان). ۴۶.

فیومی، محمد بن علی (۱۴۳۸ق). المصباح المنیر. قم: انتشارات طلعه نور.

فنائی اشکوری، محمد (۱۳۸۵). حرکت جوهری و تجدد امثال. مجله معرفت فلسفی. ۱۲.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). آموزش فلسفه. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

_____ (۱۳۸۰). شرح جلد اول الاسفار الاربعه جزء دوم. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

محمدی، بهزاد و دهباشی، مهدی (۱۳۹۳). بررسی آراء میرزا ابوالحسن جلوه در نقد حرکت جوهری ملاصدرا. مجله خردنامه صدرا. ۱۹ (۴).

نائیجی، محمد حسین (۱۳۸۷). ترجمه و شرح کتاب نفس شفاء. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

نصیر الدین طوسی، محمد بن محمد (۱۴۰۳ق). شرح الإشارات و التنبیها للطوسی (مع المحاکمات). قم: دفتر نشر الكتاب.

هاشمی فر، غلامعلی و عظیمی، مهدی (۱۴۰۲). دفاع صدر المتألهین از دو چالش تناقض باورانه در حرکت جوهری. مجله خردنامه صدرا، ۲۸ (۱).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

References

- Aristotle. (1990). *Metaphysics* (Metaphysics) Translated by Sharaf al-Din Khorasani. Sixth edition. Tehran: Hekmat Publications. (in Persian)
- (1999). *Physics*. Translated by Mohammad Hassan Lotfi. Tehran: Farah No. (in Persian)
- Arshad Riahi, Ali. & Khosravi Farsani, Mohammad. (1994). Reflections on the Rejections and Conclusions of the Eminent Men of the Tehran School on the Survival of Matter in Substantial Motion. *Journal of Metaphysics*. 18 (6). (in Persian)
- Arshad Riahi, Ali. (1985). Criticism of Mulla Sadra's Theory of Substantial Motion and Its Effect on His Understanding of Quran's Verses. *Journal of Maqalat wa Barresiha*. 39 (1). (in Persian)
- Asadi, Mehdi. (1994). Criticism of the proof of substantial motion through Compliance, Emanation and Causality. *Journal of Falsafeh*. 22 (1). (in Persian)
- Azarnoosh, Azartash. (1990). *Farhang Arabi-Farsi Moaser*. Tehran: Ney Publications. (in Persian)
- Azhdar, Ali Reza. (1992). A critical review of the theory of substantial motion. *Journal of Hekmat-e-Sadrai*. 1 (1). (in Persian)
- Bostani, Fawad Afram. (1996). *Farhang Abjadi*. Tehran: Islamic Publications. (in Persian)
- Fakhr Razi, Mohammad ibn Omar. (1964). *Sharh-e-Al-Esharat wa Al-Tanbihat* (Fakhr Razi). Tehran: Anjoman Asar wa Mafakher Farhangi. (in Arabic)
- (1990). *Al-Mabaheth al-Mashreqiyah*. Qom: Bidar. (in Arabic)
- Fanai Eshkevari, Mohammad. (2006). The Substantial Motion and Tajadul Al-Amsal. *Journal of Marefat-e-Falsafi*. 12. (in Persian)
- Fayyumi, Mohammad ibn Ali. (2016 AH). *Al-Mesbah al-Monir*. Qom: Talieh-e-Noor Publications (in Arabic).
- Forqani, Mohammad Kazem. (2006). Reflections on the theory of substantial motion. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities* (University of Isfahan). 46. (in Persian)
- Hashemifar, Gholam Ali. & Azimi, Mehdi. (2023). Sadra al-Mutalahin's defense of two paradoxical challenges in the Substantial motion. *Journal of Kheradnameh Sadra*, 28 (1). (in Persian)
- Ibn Sina, Hossein ibn Abdollah. (1944). *Al-Mabda' wa al-Ma'ad*. Tehran: Moaseseh Barresihay-e-Eslami, University of Tehran-McGill University. (in Arabic)

- (1956). *Al-Elahiyat al-Shifa*. Corrected by Hassan Zadeh Amoli. Qom: Daftar Tabliqat Eslami Howzeh Elmieh Qom. (in Arabic)
- (1959). *Al-Naja'ah*. Tehran: University of Tehran Publications. (in Arabic)
- (1961). *Al-Esharat wa al-Tanbihat*. Qom: Boostan Ketab. (in Arabic)
- (1963). *Daneshnameh Ala'i*. Hamedan: Bu Ali University Publications. (in Persian)
- (1984). *Al-Shifa (Al-Tabi'iyat)*. Qom: Ketabkhaneh Ayatollah Mar'ashi Najafi. (in Arabic)
- (1942). *Fan-e-Sama'a-e-Tabiei*. Translated by Mohammad Ali Foroughi. Tehran: Amir Kabir Publications. (in Persian)
- (1996). *Al-Nafs from the Book of Shifa*. Corrected by Hassan Zadeh Amoli. Qom: Daftar Tabliqat Eslami Howzeh Elmieh Qom. (in Arabic)
- Javadi Amoli, Abdollah. (1995). *Tahrir Iqaz al-Na'emin*. Qom: Esra International Publishing Center. (in Persian)
- (1997). *Raheeq Makhtoum Vol. 13*. Research by Hamid Parsania. Qom: Esra International Publishing Center. (in Persian)
- (2016). *Rahiq Makhtoum Volume 15*. Research by Hamid Parsania. Qom: International Center for Publishing of Esra. (in Persian)
- (2016). *Rahiq Makhtoum Volume 16*. Research by Hamid Parsania. Qom: International Center for Publishing of Esra. (in Persian)
- (2017). *Rahiq Makhtoum Volume 19*. Research by Hamid Parsania. Qom: International Center for Publishing of Esra. (in Persian)
- (1994). *Raheeq Makhtoum Vol. 11*. Research by Hamid Parsania. Qom: Esra International Publishing Center. (in Persian)
- (1994). *Rahiq Makhtoum Volume 14*. Research by Hamid Parsania. Qom: International Center for Publishing of Esra. (in Persian)
- Jelweh, Mirza Abolhassan. (2006). *Majmooh Asar Hakim Jelweh*. Edited by Rezazadeh. Tehran: Hekmat. (in Persian)
- Mesbah Yazdi, Mohammad Taqi. (2001). *Commentary on the First Volume of the Al-Asfar Al-Arbaah, Part Two*. Qom: Moasseseh Amouzeshe wa Pajooheeshi Emam Khomeini. (in Persian)
- (2012). *Teaching Philosophy*. Qom: Moasseseh Amouzeshe wa Pajooheeshi Emam Khomeini. (in Persian)
- Mohammadi, Behzad.& Dehbashi, Mahdi. (2014). *A Study of the Opinions of Mirza Abul-Hasan Jelwa in Criticizing Mulla Sadra's Substantial Motion*. *Journal of Kheradnameh Sadra*. 19 (1). (in Persian)

Naiji, Mohammad Hossein. (2008). Translation and Commentary on the Book of Al-Nafs Al-shifa. Qom: Moasseseh Amouzeshe wa Pajoohehi Emam Khomeini. (in Persian)

Nasir al-Din Tusi, Mohammad ibn Muhammad. (1982). Commentary on Al-Esharat wa Al-Tanbihat. Qom: Boostan Ketab. (in Arabic)

Obudiat, Abd al-Rasul. (2019). An introduction to the Sadrite system of wisdom. Tehran: Samt Organization. (in Persian)

Sabzevari, Hadi ibn Mahdi. (2000). Sharh al-Manzoomah (Ta'liqat Hasan-zadeh). Tehran: Nab Publications. (in Arabic)

Sadr al-Din Shirazi, Mohammad ibn Ebrahim. (2003). Explanation and Commentary on Al-Elahiat Al-Shifa. Tehran: Bonyad Eslami Sadra. (in Arabic)

----- (2010). Al-Hikmah Al-Mutaalia fi Al-Asfar Al-Arbaah Al-Aqlia. No place: Maktaba al-Mustafawi. (in Arabic)

----- (2013). Explanation of Al-Hidaya Al-Asiria. Tehran: Bonyad Eslami Sadra (in Arabic).

----- (2013). Mulla Sadra's Commentary on Hikmat Al-Eshraq. Tehran: Bonyad Eslami Sadra. (in Arabic)

Shahrzoori, Mohammad bin Mahmoud. (2004). Al-Shajare al-Il-Hiya. Tehran: Moasseseh Pajoohehi Hekmat wa Falsafeh Iran. (in Arabic)

Shaydan Shid, Hossein Ali.& Tavakoli, Mohammad Hadi. (2019). Hakim Sabzevari and Criticism of Mulla Sadra's argument on substantial motion. Articles of Javidan Kherad. 35 (16). (in Persian)

Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein. (1995). Nihayat al-Hikmah. Qom: Jame'e-e-Modarresin howzeh Qom. (in Arabic)

----- (2010). Nehaya al-Hikmah. Fayyazi's commentary. Qom: Moasseseh Amouzeshe wa Pajoohehi Emam Khomeini. (in Arabic)

----- (2019). Bedaya Al-Hekmah, Commentary on Ali Amini Nejad, Tehran: Ale Ahmad Publications. (in Persian)